

KULTURMINNEGRUNNLAG

For deler av Trengeid, Risnes m.m.

Statlig reguleringsplan for E16 og Vossebanen

Planid. NO201703

Forord

Kulturminnegrunnlag for deler av Trengereid, Risnes m.m., Indre Arna, planid. NO201703

Det foreliggende kulturminnegrunnlaget er en del av Byantikvarens arbeid med å kartfeste og sikre informasjon og kunnskap om det historiske kulturlandskapet i Bergen kommune. For de fleste offentlige planer og konsekvensutredninger innen Bergen kommunes grenser, skal det foreligge et tilsvarende kulturminnegrunnlag med tilnærmet lik disposisjon og innholdsrekkefølge.

Kulturminnegrunnlagene, utarbeidet hos Byantikvaren, benyttes som underlagsmateriale for videre planarbeid, og skal ligge som vedlegg til planene frem til politisk behandling. Byantikvaren benytter kulturminnegrunnlagene som basis for kulturminneplanlegging og saksbehandling knyttet til vern av kulturminner og kulturmiljø.

Kulturminnegrunnlagene ser generelt på hovedstrukturene i et område, og i mindre grad på enkeltobjekt. Grovt sett vil kulturminnegrunnlaget presentere automatisk fredete kulturminner, historiske ferdselsårer, bygg, bebyggelsesstruktur og krigsminner. Kulturminnegrunnlaget må ikke oppfattes som en fasit hvor hele området historie og enkeltobjekter er gjort rede for, men er ment som en «vær-varsom-plakat» og et utgangspunkt for videre refleksjon omkring mulig og ønskelig utvikling i undersøkelsesområdet.

Byantikvaren

September 2019

Innhold

1 Innledning.....	4
2 Oppsummerende verne vurderinger	6
3 Kulturminner og kulturmiljøer – grunnlag for dokumentasjonen.....	9
3.1 Formelt vern	9
4. Metode	11
5 Undersøkel sesområdet	12
6 Forvaltning av arkeologiske kulturminner.....	13
7 Tidlig historie	13
8 Ferd selsårer og kommunikasjon	14
8.1 Båt.....	14
8.2 Veifar	16
8.3 Gamle Vossebanen.....	22
9 Bebyggelsesstruktur	25
9.1 Jordbruksstrukturen - matrikkelgårdene	25
9.2 Industriutbygging	32
9.3 Sentrumsdannelse.....	37
9.4 Gruvedrift og kalkverk.....	38
9.5 Boligutbygging	41
9.6 Lag, forsamlingshus og skole.....	49
10 Krigsminner	52
12 Kilder.....	58
13 Kartvedlegg.....	58

Forsideillustrasjoner (foto: Byantikvaren 2019):

- *Trengereid stasjon (Foto: Byantikvaren 2019)*
- *Risnes kalkverk (Foto: UIB, Billedsamlingen, ubb-kk-pk-2570)*
- *Steinbro i Trengereiddalen (Foto: Byantikvaren 2019)*
- *Trengereid fabrikk, Stenpakkhuset (Foto: Byantikvaren 2019)*

Figur 1: Kai langs Sørffjorden som tilhørte Risnes kalkverk (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune, 2019).

1 Innledning

Foreliggende kulturminnegrunnlag er utarbeidet av Byantikvaren som en konsekvens av statlig reguleringsplan for E16 og Vossebanen fra Arna-Stanghelle, planid. N0201703. Bakgrunnen for prosjektet er at dette er en svært viktig forbindelse lokalt og nasjonalt med stor trafikk. Samtidig er strekningen utsatt for ras og ulykker. For jernbanen vil planlagt utbygging gi økt kapasitet og redusert reisetid.

Figur 2: Trengereid og deler av Trengereiddal og Skulstad sett fra luften mot sør i 2011 (Foto: Skråfoto, VISGI, Bergen kommune/Mapaid 50664832).

Da Byantikvaren har dekket inn deler av planområdet innenfor Bergen kommune i tidligere kulturminnegrunnlag, har vi valgt ut et område som blir nøyere fokusert i dette kulturminnegrunnlaget. For resten av planområdet innenfor Bergen kommune henvises det til følgende dokumentasjoner i forbindelse med reguleringsplanen E16 og Vossebanen Arna-Stanghelle:

- Kulturminnegrunnlag, Indre Arna områderegeringsplan (Byantikvaren 2013-9).
- Kulturminnegrunnlag, Mulighetsstudie for Arna godsterminal (Byantikvaren 2009).
- Kulturminneutredning, Gamle Vossebanen (Byantikvaren 2006).

Samtlige av Byantikvarens kulturminnegrunnlag kan lastes ned via Byantikvarens nettside: www.bergen.kommune/byantikvaren.

Gjennom arbeidet med kulturminnegrunnlaget har Byantikvaren, Bergen kommunes antikvariske faginstans, opparbeidet ytterligere innsikt om kulturminneverdiene i området. Denne innsikten vil ligge til grunn for fremtidig planlegging og saksbehandling knyttet til vern av kulturminner og kulturmiljø.

Kulturminnegrunnlaget er utarbeidet av Torbjørn Melle. Byantikvaren takker for oppdraget og ser frem til videre godt samarbeid.

Figur 3: Flyfoto over deler av bebyggelsen på Risnes, samt rester av Risnes kalkverk som er under sanering. Flyfotoet er fra 2006 (Foto: Skråfoto, VISGI, Bergen kommune/Mapaid 50210611).

2 Oppsummerende verne vurderinger

Tekstilindustrien på Trengereid og kalkverket på Risnes er eksempler på hvordan små jordbrukssamfunn har blitt forvandlet til yrende tettsteder i løpet av få år på grunn av utnyttelse av naturressurser, i dette tilfellet vannkraft og kalkforekomster. Samtidig viser også begge tettstedene hva som skjer fysisk og strukturelt med et samfunn når hjørnesteinsbedriftene blir lagt ned.

Arealknappheten og det vanskelig tilgjengelige terrenget, førte til en fortetting av bebyggelsen i området rundt togstasjonen og fabrikkbygningene. Bygninger ble reist i flere etasjer med forholdsvis små fotavtrykk for å utnytte arealet best mulig. Enkelte bygninger ble etter behov bygd på i høyden. Med den dramatiske naturen og en særegen bebyggelsesstruktur med høy historieformidlende verdi, har Trengereid og Risnes høy verneverdi.

I dette kulturminnegrunnlaget har vi i sett på den historiske utviklingen i undersøkelsesområdet slik den først og fremst har manifestert seg i de bygde omgivelsene. Vi har gitt en beskrivelse av topografien og den tidlige historien, sett på gårdsstrukturene, industriutbyggingen, gruvedriften, bebyggelsesstruktur og boligutbygging. Vi har gitt et riss av sentrale kulturminner og kulturmiljøer i undersøkelsesområdet.

Følgende føringer for kulturminner og kulturmiljøer er det viktig å ta hensyn til i det videre arbeidet:

Gårdsstrukturen i planområdet ble lite påvirket av utskiftningene på 1800-tallet. Det er derfor ikke utenkelig at den kjente lokaliseringen av tunene på Trengereid og Risnes kan føres langt tilbake i tid. De gjenværende gårdsbyggene og tunene er sjeldne og viktige kulturhistoriske faktorer for å forstå området jordbrukshistorie. Tunene med bebyggelse, strukturer knyttet til gårdsdriften og tilkomstveier er verneverdige.

Vossebanen med tilhørende stasjonsbygning er et unikt og autentisk teknisk kulturminne. Banen formidler en historie knyttet til samferdsel, ressursutnyttelse og næringsutvikling, bosetningsmønster og samfunnsutvikling. Vossebanetraséen er vernet i kommuneplanen med hensynssone for kulturmiljø. Hensynssonen ligger som en 10 meter buffer langs den historiske jernbanetraséen.

Gamle ferdselsårer utgjør viktige historiske kvaliteter fra ulike perioder i utviklingen av ferdsel og kommunikasjon i området. Dette er viktige kulturminner som skal tas hensyn til i den videre utviklingen av området. Steinkonstruksjoner som steinsatte og oppbygde stier, kjerreveier, veier, steingarder og steinsatte bekker/veier utgjør sentrale synlige kulturhistoriske objekt i landskapet. Slike konstruksjoner er viktige

historiefortellende kulturminner og miljøskapende faktorer. Steinkonstruksjonene er verneverdige og må i størst mulig grad bevares i landskapet.

Sentrumsstrukturen på Trengereid er et resultat av Vossebanen og Trengereid fabrikker. Tettstedet utviklet seg rundt jernbanestasjonen, fabrikkene, kaiene, nøstene og butikkene. I fremtidig utvikling av området bør sentrumsstrukturen i form av jernbane, fabrikkbygninger, veier, kaianlegg, nøst og bebyggelse bevares som et helhetlig kulturmiljø.

Boligbebyggelse på Trengereid og på Risnes som ikke relaterer seg til jordbruksbebyggelse er stort sett en konsekvens av Trengereid fabrikker eller Risnes kalk. Arkitektoniske særtrekk som er karakteristisk for undersøkelsesområdet, som for eksempel skifertak bør beholdes.

Industrien og sporene etter denne er avgjørende for identiteten til Trengereid. Gjenværende fabrikkbygninger bør beholdes mest mulig uendret, men kan tilpasses ny bruk. Elv med elvejuv, rørgater og andre tekniske kulturminner knyttet til områdets industri bør tas vare på.

Kalkverket på Risnes er nesten borte, men deler av ruinene og de bevarte gruvegangene bør beholdes for ettertiden som fortellende elementer.

Krigsminner i og utenfor undersøkelsesområdet viser at Trengereid var et strategisk viktig område under den tyske okkupasjonen. Krigsminnene er ofte fragmenterte og godt skjult. Kartlegging og registrering av gjenværende krigsminner er viktig for å beskytte kildetilfang, og for å sikre fremtidige generasjoners forståelse av okkupasjonshistorien. Krigsminnene på Trengereid har klar verneverdi, og er registrert inn i Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden med ID. 212719-(1-6).

Arkeologiske kulturminner skal forvaltes i samsvar med Kulturminnelovens bestemmelser. Det er i dag ikke kjente registrerte fredete kulturminner i undersøkelsesområdet, men områdets karakter og historie tilsier at det finnes automatisk fredete kulturminner som vi ennå ikke kjenner til i dag.

3 Kulturminner og kulturmiljøer – grunnlag for dokumentasjonen

Innenfor kulturminnefeltet skilles det mellom *kulturminne*, *kulturmiljø* og *kulturlandskap*. Et kulturminne er spor etter menneskelig aktivitet, ofte referert til som enkeltobjekt (eller grupper av enkeltobjekt). Det enkelte kulturminnet inngår ofte i en kulturhistorisk sammenheng - et kulturmiljø - som kan bestå av flere objekter, grupper av objekter og andre kulturhistoriske elementer. Kulturmiljøer avgrenses på ulike geografiske størrelsesnivåer. Kulturmiljøene er altså ikke entydige størrelser men avgrenses ut fra situasjon og formål. Bygningsmiljø er et eksempel på avgrensing av kulturmiljø og blir her nyttet i betydningen av flere bygninger som på grunn av bygningstypologi, alder, funksjon eller andre fellestrekk, oppfattes eller vurderes som avgrenset gruppe. Den videre sammenheng, der en vurderer naturgitte forutsetninger i forbindelse med kulturmiljøet, er kulturlandskapet. Landskapet kan være lite eller mye omformet (rurale og urbane kontekster), men danner uansett rammen for kulturminner og kulturmiljø.

3.1 Formelt vern

I dagligtale er det ikke uvanlig at begrepene «fredet», «vernet», «verneverdig» kulturminne brukes om hverandre. Nedenfor gis en kort presisering av begrepenes innhold (figur 1). «Verneverdig» er en fellesbetegnelse for det som vurderes som bevaringsverdig, mens «vernet» er fellesbetegnelse for kulturminner som har et formelt vern knyttet til lovbestemmelser. Det være seg vern etter Kulturminnelov eller Plan- og bygningslov.

At et objekt eller bygningsmiljø er «fredet» betyr at de har vern etter kulturminneloven (Lov om kulturminner av 9. juni 1978). Fredning er det sterkeste juridiske virkemidlet for vern i Norge.

Kulturminneloven skiller mellom to typer fredninger; *automatisk fredet* og *vedtaksfredet*. Automatisk fredede kulturminner er fredet uansett om de er påvist eller om de er uoppdaget (arkeologi). Forenklet kan en si at alle spor etter menneskelig aktivitet fra før 1537, og stående bygninger eldre enn 1649, er automatisk fredet. Kulturminneloven §4 lister opp av hva som kommer under fredningsbestemmelsene. Vedtaksfredet er bygninger eller anlegg fra tiden etter 1537 for arkeologiske kulturminner, og etter 1649 for bygninger, som krever vedtaksbeslutning av Riksantikvaren. Kulturminneloven forvaltes av miljøverndepartementet med delegering til Riksantikvaren og fylkeskommunene.

I Bergen kommune er Byantikvaren fagetat for kulturminnevern. Byantikvaren har en rådgivende funksjon og har ikke vedtaksmyndighet. Kommunene er tillagt forvaltningen av plan- og bygningsloven. Forvaltning og vern etter Plan- og bygningsloven er dermed Byantikvarens

primære ansvarsområde. I plan- og bygningsloven er det mulig å verne bygninger og kulturmiljø gjennom flere ulike verktøy. På kommuneplannivå kan det gis retningslinjer og utarbeides hensynsoner for vern. I reguleringsplaner finnes flere virkemidler som er mer juridisk bindende. Byantikvaren har fagansvar for kommunens forvaltning av bygg og anlegg som er verneverdige, men ikke har vern etter kulturminneloven. Byantikvaren er høringspart i plan- og byggesaker.

Bergen kommunes kulturminner forvaltes gjennom tre ulike forvaltningsnivå innenfor kulturminnevernet. Riksantikvaren, Fylkeskommunen ved fylkeskonservator, og Bergen kommune ved Byantikvaren. Riksantikvaren og Hordaland fylkeskommune er kulturminnemyndighet etter kulturminneloven. Riksantikvaren har direkte ansvar for kirkene, stående bygninger som er eldre enn 1649 og automatisk fredet bygrunn (middelaldersk bygrunn). Utenfor fredet bygrunn i Bergen sentrum er det fylkeskommunen sin oppgave å oppfylle undersøkelsesplikten etter kulturminneloven jf. § 9. Fylkeskommunen er regional planmyndighet og høringspart i plansaker med innsigelsesrett på grunnlag av blant annet kulturminner.

Verneverdig: At en bygning er verneverdig betyr at den er verdt å verne/bevaringsverdig/verdt å ta vare på fordi det har kulturhistorisk, arkitektonisk eller en annen type verdi. At bygningen er verneverdig innebærer likevel ikke at den har en juridisk vernestatus.

Vernet: Når en bygning er vernet, har den en formell, juridisk vernestatus og kan ikke uten videre rives eller endres. En vernet bygning kan enten være regulert til spesialområde bevaring/hensynssone i en kommunal reguleringsplan eller fredet etter kulturminneloven (se dette). Noen bruker vern/vernet bare om det reguleringsmessige vernet og ikke om fredning, men *vernet* er egentlig en samlebetegnelse.

Fredet: Ordene fredet og vernet brukes ofte om hverandre, men fredet brukes oftest om – og bør forbeholdes for – kulturminner som er fredet etter kulturminnevernets egen særlov, kulturminneloven, og som er tillagt nasjonal verdi. Ordet brukes slik i dette dokumentasjonsprosjektet. Kulturminner kan være automatisk fredet i kraft av sin alder (*forminner* fra før 1537, stående bygninger fra før 1650, samt marine kulturminner som er eldre enn 100 år og samiske kulturminner som er eldre enn 100 år). Yngre kulturminner kan vedtaksfredes av Riksantikvaren. Dette krever en høringsprosess og et vedtak. Hvis et kulturminne av nasjonal verdi er truet, kan Riksantikvaren eller fylkeskommunen gå til midlertidig fredning mens fredningssaken utarbeides.

SEFRAK: SEFRAK er et nasjonalt bygningsregister. Registeret skulle inneholde alle bygninger i Norge bygd før 1900. Mange steder er bygningene også evaluert med tanke på verneverdi. Registeret ble hovedsakelig utarbeidet mellom 1970- og 1990-tallet, men det ble aldri komplett, og noen steder pågår fremdeles registreringer. Navnet SEFRAK er en forkortelse for Sekretariatet for registrering av faste kulturminner i Norge, som er det organet som startet arbeidet med registreringen.

Riksantikvarens NB!-register: Liste over kulturmiljøer i byer og tettsteder i Norge som har nasjonal interesse.

Figur 4: Sentrale begreper i forbindelse med vernestatus.

4. Metode

Formålet med Byantikvarens kulturminnegrunnlaget er å gi Bergen kommune et kunnskapsgrunnlag for å forvalte kulturminner i henhold til nasjonale og kommunale mål og retningslinjer. Kulturminnegrunnlagene er vanligvis knyttet til overordnet planarbeid. Analysen består i å kartlegge bevarte, fysiske kulturminneverdier og bygningsmiljøer som har vært konstituerende for den historiske utviklingen i et bestemt område.

Kulturminnegrunnlaget tar utgangspunkt i hovedtemaene; arkeologiske kulturminner, tidlig historie, ferdselsårer og kommunikasjon, bebyggelsesstruktur og krigsminner.

Ulike antikvariske registre, historiske kart og foto, ortofoto, skråfoto og kommunens saksarkiv, har vært digitalt tilgjengelig under arbeidet. Dette har vært viktige redskaper, og utdrag fra enkelte antikvariske registre er presentert som bearbejdede sammenstillinger i rapporten. I tillegg har relevante skriftlige kilder vært gjennomgått. En oversikt over anvendte kilder er listet opp bakerst i rapporten. Videre er det utført befaringer i planområdet ved systematisk gjennomgang og tilstedeværelse. Dette har gitt et nødvendig og utvidet grunnlag for å forstå planområdets historiske utvikling.

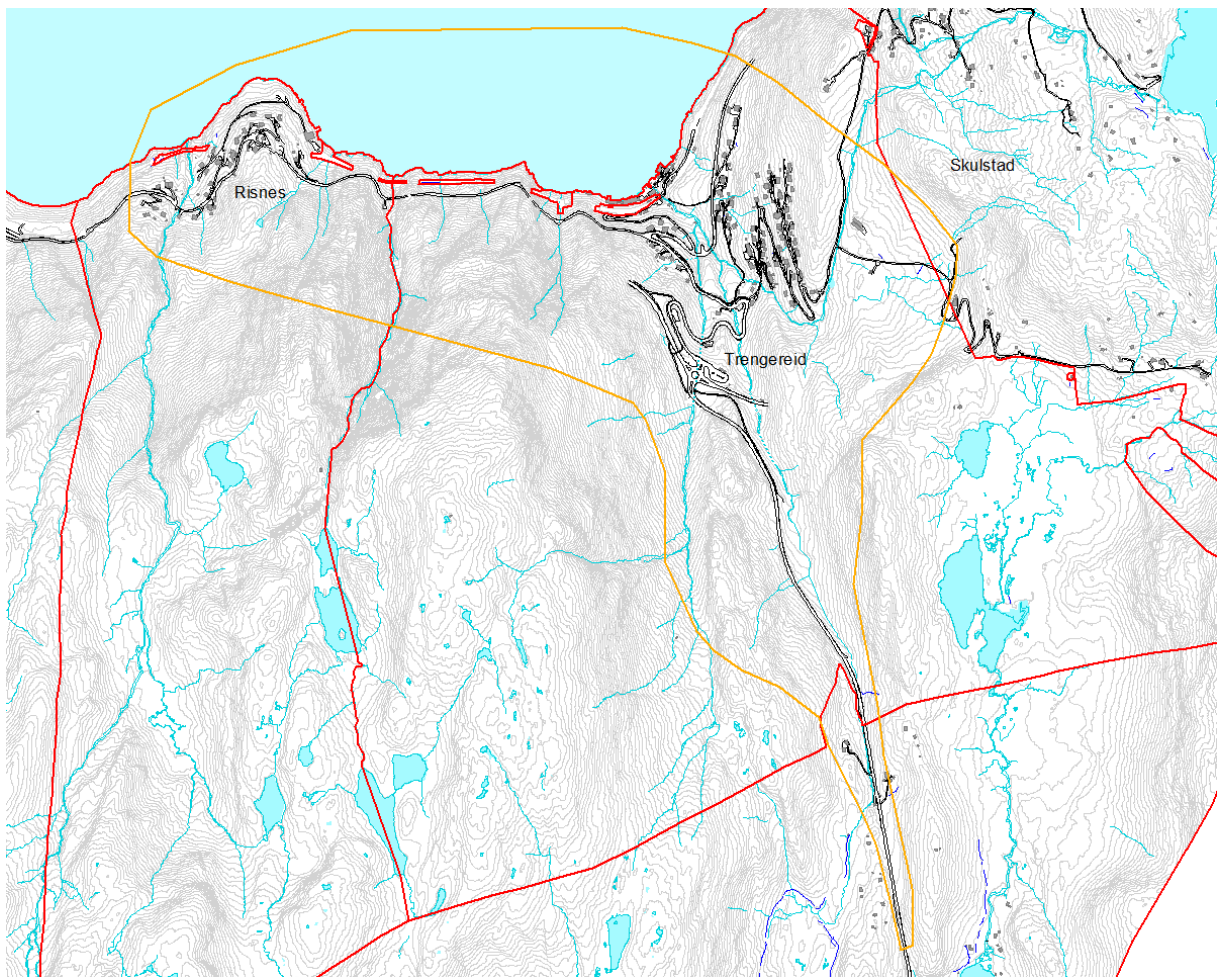
Byantikvarens kulturminnegrunnlag er ikke en uttømmende dokumentasjon av kulturminnebestanden i planområdet på objektnivå. Dette betyr at det innenfor planområdet normalt vil være kulturminner som ikke eksplisitt er behandlet i rapporten. Vern av enkeltobjekter er ment å sikres på et lavere plannivå.

5 Undersøkellesområdet

Undersøkellesområdet er avgrenset til deler av matrikkelgårdene Trengereid, Trengereiddal, Skulstad og Risnes i Arna bydel.

Frem til 1964 var Arna en del av Haus. Etter dette var Arna egen kommune, fram til området ble innlemmet som en bydel i Bergen kommune i 1972. Arna har siden utgjort den østlige delen av kommunen, og består av tre hovedområder; Langedalen, Skuggestranda og Arnavåg-området. Undersøkellesområdet ligger i den østre delen av Skuggestranda langs Sjørfjorden. Alle gårdene på Skuggestranda er stort sett nordvendte, og ligger nokså bratt til i skrånende terreng ned mot Sjørfjorden.

Grunnlaget for bosetning i området var først og fremst jordbruk, men bakgrunnen for at tettstedene har utviklet seg til det de er i dag, er industri og gruvedrift.

Figur 5: Undersøkellesområdet er markert med gul linje, mens de ulike gårdsgrensene er markert med rød linje (Kart: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

6 Forvaltning av arkeologiske kulturminner

Arkeologiske lokaliteter datert til tidligere enn 1537 har status som automatisk fredet etter Kulturminneloven § 4. Loven inneholder en til dels detaljert opplisting av kulturminner som er automatisk fredet i samsvar med loven. Vanligvis dreier det seg om spor etter ildsteder, stolpehull, kokegroper, avslagsmateriale og graver fra forhistorisk tid som er usynlig på markoverflaten og må graves etter. Det er Fylkeskonservator som er rette myndighet etter kulturminneloven.

Ser en på Arna som helhet er det rikt på fornminner både fra stein- og jernalder. Strategisk beliggenhet mellom Osterøy, Vossetraktene og Bergen, godt jordsmonn og kontakt med sjøen, har gitt grunnlag for gode levevilkår langt tilbake i tid. Lengst ute på østsiden av Arnavågen på Garnes, er de eldste bosetningssporene i Arna påvist i form lokaliteter fra yngre steinalder. Innerst i Arnavågen er det gravd ut flere rike kvinnegraver i store gravhauger som kan tidfestes til eldre jernalder. På de gode jordbruksflatene langs vestsiden av vågen ut mot Ytre Arna, er det funnet flere graver som stammer fra yngre- og eldre jernalder. Gravfunnene gir sammen med kunnskap om gårdsnavn holdepunkt om fast bosetning og gårdsdrift i Arna i tilbake til 500 f.Kr men trolig også lengre tilbake.

Det er ikke registrert arkeologiske kulturminner i undersøkelsesområdet, men det kan være potensiale for fremtidige funn. Spesielt er de gamle innmarksområdene på Trengereid interessante med tanke på arkeologiske kulturminner.

7 Tidlig historie

Innenfor undersøkelsesområdet finner vi gårdene Trengereid gnr. 271, Trengereiddal gnr. 262, Skulstad gnr. 270 og Risnes gnr. 272. Gårdene er trolig ryddet etter 800 e.kr.

På Trengereid er Bergenshalvøya på det smaleste mellom Samnangerfjorden og Sørfjorden. På Samnangersiden ligger det også en Trengereid-gård. Det er nærliggende å tro at navnet Trengereid kommer av eidet som går gjennom en trang dal. Trengereid hørte til Haus prestebol i seinmiddelalder, og blir først nevnt i skriftlige kilder i 1519. Skulstad er den eneste gården langs Sørfjorden som ikke har sjølinje. Det er to Skulstad-gårder som ligger på hver side av Skulstadelva. Skulstad ligger ca. 200 meter over havet, mens Søre Skulstad (Kråna) ligger ca. 300 meter over havet. På Kråna skal det ha vært busetning fra 1700-tallet. Det var trolig Kristkirken på Holmen i Bergen som fikk inntekter av Skulstad i middelalderen.

På Trengereiddal er det to gårder, begge ryddet relativt seint, «Dyven» på slutten av 1700-tallet og «Ura» fra 1815.

Risnes ligger mellom Romslo og Trengereid. Det finnes opplysninger om at det bodde folk på gården som betalte leidangsskatt i 1567. Navnet kommer trolig av at gården har ligget ved et nes, der det voks krattskog. Risnes hørte også til prestebolet i Haus, og var sannsynligvis bosatt i middelalderen. Rundt 1520 ble det bare betalt tomarskatt fra seks gårder på Skuggestranda, en av de var Trengereid. På dette tidspunktet er det registrert en familie på gården. På Risnes er det ikke registrert innbetaling av tomarskatt. Det kan bety at Risnes lø øde på dette tidspunktet. Fram mot 1567 ble Risnes gjenryddet, og det ble etter hvert to bruk på Trengereid. Mot slutten av 1600-tallet sank derimot folketallet igjen, trulig som følge av en kobinasjon av utflytting til Bergen og utbrudd av epidemier. På denne tiden var det bare et bruk på Trengereid, noe som tok seg opp igjen til to senere.

8 Ferdelsårer og kommunikasjon

I det kupert landskapet på Vestlandet har båten historisk vært det vanligste fremkomstmiddelet for ferdsel og varetransport både over korte og lengre avstander. På land mellom gårdene og husmannsplassene ble det imidlertid etablert et nettverk av gangstier og enkelte bygdeveier som sørget for kontakt mellom gårdene. For de viktigste offentlige veiene i Bergensområdet, som postveier og militære veier, var det pliktarbeid for bondeallmuen eller krav om veiskatt. Først i 1824 kom det i stand en veilov i Norge som plasserte ansvaret for det overordnede veinettet på Staten og fylkene.

Historiske ferdselsårer utgjør viktige kvaliteter fra ulike perioder i utviklingen av ferdsel og kommunikasjon.

8.1 Båt

Fra gammelt av gikk all ferdsel sjøvegen. Skulle en til Bergen måtte man ro eller seile. Etableringen av industri på steder uten gode ferdselsveier gjorde at gode båtforbindelser ble en forutsetning. Fabrikkeier Petter Jebsen satte den første dampbåten «Arne» i rute mellom Bergen og Sørfjorden. Det økte etter hvert med flere båter, og i 1892 ble Indre Nordhordland Dampbåtlag skipet.

På Trengereid og Risnes ble det tilrettelagt med kaier for at større skip kan legge til, da industrien og gravedriften forutsatte slik infrastruktur. På Trengereid er det i tillegg flere mindre nøst for småbåter.

Figur 6: Nøst og sjønær bebyggelse på et lite område med opprinnelig strandsone mellom to kaianlegg nedenfor Trengereid stasjon (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 7: Nøst og sjønær bebyggelse like nord for kaianlegget nedenfor Trengereid stasjon (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

8.2 Veifar

Postrutene ble fra begynnelsen i 1647 lagt til gamle og utprøvde traseer, som lenge hadde knyttet landsdeler sammen. Veien fra Bergen over Borgaskaret om Tunes, via Sørfjorden til Dale og så inn Bolstadfjorden til Voss og videre til Gudvangen og Lærdal, var allfarveier – eller tjodveg, som det heter i Gulatingsloven fra tidlig middelalder. Hovedferdselsruten mellom vest og øst passerte altså Trengereid og Risnes på Sørfjorden.

Figur 8: Ortofoto fra 1951 som viser gårdstunet på Trengereid med tilkomstveier og vei fra tunet til fjorden (Foto: Ortofoto 1951, Bergen kommune).

Før Vossebanen og industrien ble etablert, begrenset trolig veifarene seg til stier/gårdsveier mellom tunene og ned til nøstene ved fjorden.

Utbyggingen og plasseringen av lokale veier på Trengereid og Risnes er i stor grad forsøkt tilpasset de topografiske forholdene, som er svært utfordrende. Dette forutsatte omfattende bruk av oppbygde murer for å støtte opp under veiene, og bakkemurer for å holde på plass massene i overkant av veiene.

Figur 9: Trengereid stasjon fra mellom 1883 og 1885. Bildet viser stasjonen med sitt opprinnelige takutstikk over perrongen, som ble fjernet rundt første verdenskrig. Trengereid fabrikk er ennå ikke etablert. Bildet viser Trengereidsbrekka som ble bygd i forbindelse med Vossebanen. Risnesvegen langs Sørffjorden er ikke bygd på dette tidspunktet (Foto: UIB, Billedsamlingen, Ubb-kk-1318-2590).

Figur 10: Bildet viser Trengereidsbrekka som ble etablert ned til stasjonen. Vegen er anlagt i et svært kupert landskap. For å få dette til var det påkrevd med støttemurer under veg og bakkemurer i overkant av vei. På bildet skimtes også stabbesteiner, flere står fortsatt i dag. Bildet er tatt mellom 1883-1885 (Foto: UIB, Billedsamlingen Ubb-kk-1318-2589).

Veien fra Trengereid stasjon over fjellet til Hardanger var en av de veiene som ble bygd sist på 1800-tallet, og som skulle knytte sidedaler, fjordarmer og fjellbygder til jernbanen. Veien var ferdigbygd til Tysse i 1895 og nådde Norheimsund ved Hardangerfjorden i 1907. Veien ble fort en turistattraksjon. Utlendinger kom med toget fra Bergen til Trengereid og reiste over til Tysse i karjol, senere med automobil til Norheimsund og Sandven Hotel, før man dagen etter returnerte med dampskip ut Hardangerfjorden til Bergen. Dette var den første «rundreisen» som ble markedsført, og bidro til å sette Bergen og Hardanger på turistkartet (Landsverneplan for jernbanen 2016).

I 1908 tok herredet initiativ til å få bygget vei mellom Tunes og Trengereid. Veien skulle gjøre det enklere for folk langs Skuggestranda å få tilgang til jernbanen. En ny vei fra Trengereid til Tunes ville også koble Bergen sammen med Hardanger. Arbeidet med veien mellom Tunes og Trengereid kom likevel ikke i gang før i 1922. Mye av arbeidet ble utført som nødsarbeid for å takle den store arbeidsledigheten i mellomkrigstiden.

Figur 11: Bru over Manddalselva i Trengereiddalen. Brua er bygd opp av naturstein og har to gjennomløp. Den er trolig en del av Hardangervegtraseen fra slutten av 1800-tallet, uvisst om den kan føres så langt tilbake som til ryddingen av gårdene Dyven (på slutten av 1700-tallet) og Ura (rundt 1815) (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Trengereidsvingane, Trengereidbrekka, Risnesveien og den gamle Hardangervegen er veifar som er bygd i bratt og ulendt terreng. Det er bevarte stabbesteiner langs Trengereidbrekka, og det er bevarte bruer, fundamenteringsmurer og forstøtningsmurer langs veifarene.

Veiene er å betrakte som kommunikasjonshistoriske kulturminne. Strukturer som murer, broer og stabbesteiner bør bevares.

Figur 12: Eldre Hardangervegstrase gjennom Trengereiddalen, trolig fra slutten av 1800-tallet. Langs veien er det murt opp en bakkemur av naturstein som sees til høyre i bildet (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 13: Langs veien mot Manddalselva er det murt opp en flommur av naturstein som skal forhindre utvasking av veien ved høy vannføring i elven (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 14: Eksempel på gjenstående stabbesteiner langs Trengereidbrekka. Veifaret og stabbesteinene er i stor grad bevart som på 1800-tallet (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 15: Eksempel på forstøtningsmurer langs Trengereidsvingane. Murene var nødvendige for å kunne etablere vei ned til togstasjonen ved Sørfjorden (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 16: Eksempel på støttemurer langs Trengereidbrekka. På platået i overkant av muren ligger Trengereid stasjon. Muren er forsøkt forsterket med metallbånd (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 17: Eksempel på omfattende forstøtningsmurer langs Risnesvegen (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

8.3 Gamle Vossebanen

Vossebanen ble åpnet som en smalsporet bane i 1883, men ble bygget om til en bredsporet bane i 1904. Strekningen fra Bergen via Garnes til Voss inngikk som en del av Bergensbanen da den ble åpnet i 1908.

Vossebanen er et unikt og autentisk teknisk kulturminne. Det formidler en historie knyttet til samferdsel, ressursutnyttelse og næringsutvikling, bosetningsmønster og samfunnsutvikling. Samtidig går banen gjennom et kulturlandskap med stor tidsdybde, med spor etter menneskelig aktivitet helt tilbake til forhistorisk tid. Opplevelsesverdiene knyttet til landskapet og de spor menneskene har avsatt gjennom århundrers aktivitet, gjør Vossebanen til et kulturminne med særdeles stort formidlingspotensiale.

Figur 18: Bilde av Trengereid stasjon fra mellom 1883-1885 (Foto: UIB, Billedsamlingen Ubb-kk-1622-08158).

Stasjonsbygningen på Trengereid er klassifisert som en standardklasse fire mellomstasjon med godsrom, etter Balthazar Langes typetegninger fra 1879. Typen var opprinnelig utviklet for Vestfoldbanen, og ble ansett som velegnet for en lokalbane som Vossebanen. Stasjonen i sveitserstil ble oppført i 1883, med en enkel rektangulær bygningskropp i en og en halv etasje og med saltak. Den ble utstyrt med store og symmetrisk plasserte krysspostvinduer. Vindus- og dørromramninger er forsynt med profiler. Sperrehoder, bjelker, stolper og hjørnekjøler er

ornamentert. Opprinnelig var det også løvsagsbånd langs mønet og små spir i møneendene. Stasjonen hadde liggende kledning, sannsynligvis dobbelfalset med perlestaffprofil. Bygningen var innredet med leilighet for stasjonsmester og hybel for telegrafist, i tillegg til stasjonsmesterkontor og venterom for de reisende. Opprinnelig hadde den et karakteristisk takutstikk ut over perrongen, slik de fleste typetegnete stasjonene hadde. Langs Vossebanen ble disse takutstikkene i hovedsak fjernet i tiden rundt første verdenskrig. I dag finnes et takopplett ut mot perrongen, symmetrisk plassert midt på takets lengderetning. Dette er den samme bygningstypen som Arna Gamle stasjon og Haukeland stasjon.

Figur 19: Bilde av Trengereid stasjon slik den fremstår i dag (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Stasjonsbygningen fikk i forbindelse med omleggingen til normalspor i 1904 et tilbygg som var standard for denne typen stasjoner langs Vossebanen. Trengereid stasjonen er i "Verneplan for jernbanebygninger" (1993) utført for NSB og Riksantikvaren, anbefalt vernet som representant for denne standardombyggingen (se også Jernbaneverkets «Nasjonal verneplan for kulturminner i jernbanen» fra 2004). Stasjonen anses som den mest autentiske av Langes reviderte bygninger fra perioden 1904-08. I 1925 ble det oppført et eget godshus ved stasjonen. På grunn av bratt, ulendt terreng og liten plass var her i utgangspunktet bare ekspedisjonssted uten spor for togkryssing. I 1955 ble sporplanen ved stasjonen ombygget ved at hovedsporet ble lagt i fjell, og Vossebanens gamle spor ble tatt i bruk som kryssingsspor. Samtidig ble det anlagt

en ny plattform øst for stasjonsbygningen, og i 1979 ble stasjonen gjort ubetjent. Ved stasjonen er det også veibomanlegg, lastespor med enderampe og omlastingsanlegg med transportbane. På grunn av sine naturgitte begrensninger med svært liten plass, er Trengereid stasjon med omgivelser et av de mest særpregete stasjonsmiljøene i landet. Plassen er utnyttet maksimalt ved at det er bygget i lengden og høyden og på smale fjellhyller, noe som sterkt preger bygninger og anlegg. Den begrensede plassen er også årsaken til at plattformen er smal og stasjonsbygningen ligger svært tett opp til sporet.

Selv om Trengereid allerede eksisterte som et lite sted før jernbanen ble anlagt, var det etter dette at stedet utviklet seg. Trengereid fabrikker og kai med produksjonsanlegg, arbeiderboliger, bakeri, skomaker og butikker kom på plass de første 10-15 årene etter at jernbanen åpnet. Flere av bygningene på stedet har tydelig blitt influert av stasjonsarkitekturen. Den gamle veien fra Hardanger slynger seg ned den bratte Trengereiddalen til Sørfjorden, og krysser jernbanelinjen like ved stasjonsbygningen.

I Jernbaneverkets verneplan er stedsmiljøet på Trengereid, inkludert alle jernbanens bygninger og anlegg, administrativt vernet og anbefalt vernet gjennom reguleringsplan. Her heter det: Vernet bør inkludere alle jernbanens bygninger og anlegg. Vern av stasjon og miljø vil også inngå i en langsiktig strategi om tilrettelegging for en museumsjernbane mellom Midtun Garnes og Trengereid.

I gjeldende kommuneplan (2018) ligger jernbanetraseen til Gamle Vossebanen med hensynssone for kulturmiljø (H570_25 Historiske jernbanetraseer).

*Strukturer som forstøtningsmurer, skjæringer, kulverter, portaler, tunneler, broer samt jernbaneteknisk utstyr og bygninger bør bevares. For fredet strekning se Riksantikvaren for ytterligere informasjon.

*I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

9 Bebyggelsesstruktur

Historisk har gårdsdrift vært hovednæringsvei i området, og bebyggelsesstrukturen har vært konsentrert rundt gårdstunene. Det dreier seg først og fremst om våningshus og driftsbygninger fra 1800-tallet.

Vossebanen markerte et bygningsmessig skille på slutten av 1800-tallet. Med toget kom en ny bebyggelsesstruktur etablert rundt jernbanens funksjoner. Like etter at jernbanen var bygd etablerte industrien seg på Trengereid, noe som skulle få ytterligere følger for bebyggelsesstrukturen. De topografiske forholdene med svært bratt landskap med flere elver som deler dalen, har satt begrensninger for samferdsel, men også utbyggingsmulighetene. Dette har ført til en nokså tett bebyggelse med høy utnyttelse av de tilgjengelige tomtene nærmest fjorden.

9.1 Jordbruksstrukturen - matrikkelgårdene

Innenfor undersøkelsesområdet finner vi matrikkelgårdene Trengereid gnr. 271, Risnes gnr. 272, Skulstad gnr. 270 og Trengereiddal gnr. 262. De tre første er trolig fra etter 800 e.kr, og gårdene er markert på Rektangelkartet fra 1856-60, som kan sees på figur 20. Trengereiddal er en betydelig yngre gård.

En matrikkel er et offentlig register over grunneiendommene. En matrikkelgård er en geografisk enhet som har felles gårdsnummer i matrikkelen. Matrikkelgårdene består i dag av flere bruk med ulike bruksnummer. De geografiske enhetene som i dag regnes som matrikkelgårder, kan ha vært selvstendige gårdsbruk i senmiddelalderen.

Eiendomsforholdene i jordbruket har utviklet seg ved at gården ble utvidet gradvis inntil to familier kunne leve av gården. Deretter ble bruket delt. Dette ble gjort flere ganger, og hver gang ble det nye bruket skilt ut fra det gamle på den måten at det nye fikk sin del av åker, eng, slåttemark, skog, beite og fjell osv. Husene ble gjerne stående tett sammen med de gamle, og til slutt ble det et tettbygd tun med teigblanding, og ofte sameie (Norske gardsbruk, Hordaland Fylke II, Mid- og Nordhordland, Band I, 1964:50). Rektangelkartet fra 1856-60 viser matrikkelgårdene med tunplasseringen før utskiftningen mot slutten av 1800-tallet.

Etter hvert ble teigblandingen og sameiet ansett som en hindring for god drift av gårdene. Dette

resulterte i at det sentrale Utskiftningsvesenet ble opprettet i 1859 for å lede arbeidet med å skape et mer effektivt jordbruk. På Vestlandet foregikk det meste av utskiftningen i tidsrommet 1880-1920. Ved en utskiftningsforretning over en matrikkelgård bestående av flere bruk ble først gårdens ytre grense gått opp. Deretter ble de enkelte delene av den samlede innmarken og utmarken vurdert og taksert og fordelt mellom partene. Slik fikk hvert bruk et fåtall større teiger til erstatning for de mange spredte småteigene. Rettigheter som vannretter, fiskeretter, naustretter osv. ble beskrevet. På steder der husene lå som klyngetun ble ofte tunene splittet opp ved at brukere flyttet husene til sin nye teig.

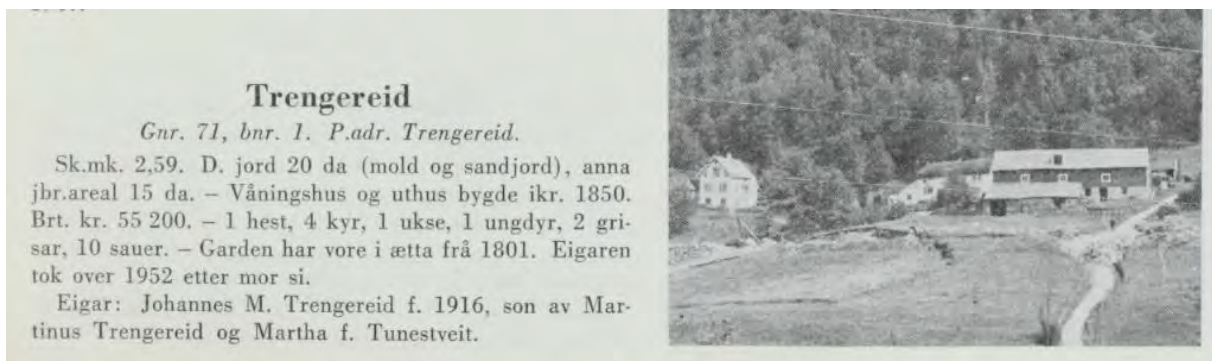
Figur 20: Rektangelkart fra 1856-60 som viser avmerking av matrikkelgårdene. Ofte ble tunene flyttet etter utskiftningene på slutten av 1800-tallet, men det ble ikke gjort her (Kart: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Utskiftingen og oppløsningen av klyngetunene ble ansett som det viktigste framskrittet i jordbrukets nyere historie. Likevel hadde det gamle felleskapet mange gode sider både i forhold til økonomi og sosiale aspekt. I tunfellesskapet var det regler for ekstra hjelp og støtte når det var vanskelig for en mann eller en huslyd å klare seg alene. Det fantes også regler for samvær og samarbeid når det gjaldt festligheter og sorg, folket hørte sammen som en huslyd (Norske gardsbruk, Hordaland Fylke II, Mid- og Nordhordland, Band I, 1964:50).

Gårdene på Trengereid og Risnes var så små at det ikke var noen store klyngetun å splitte opp ved gjennomføringen av utskiftningene på 1800-tallet. På Trengereid ble utskiftningen gjort i 1834, på den enkleste mulige måten etter loven av 1821. Det var bare to bruk, og

utskiftingsforretningen for gårdene ble utført på to dager. De ytterste gårdsgrensene ble gjennomgått sammen med oppsitterene som gården soknet til, i tillegg ble eng, åker og skog mellom de to brukene på Trengereid fordelt slik at det tilsvaret lånene. På Trengereid lot det seg således gjøre å dele gården i to sammhengende bruk, med innmarksgrense etter den gamle ferdselsvegen. Det som lå utenfor, og som ikke egnet seg til å gjerde inne som åker eller eng, skulle benyttes i fellesskap nå som tidligere.

Trengereid

Figur 21: Utsnitt fra «Norske gardsbruk, Hordaland Fylke II, Mid- og Nordhordland» fra 1964. Det gamle våningshuset fra 1850 til venstre for løa er i dag borte.

Figur 22: Område for matrikelgården Trengereid. Flere av de eldre bygningene står fortsatt, men det har kommet til noe nyere bebyggelse (Foto: Bergen kommune, Blom 2018).

Figur 23: Område for matrikelgården Trengereid. Eldre løe i gult. Det brune bygget er plassert i nærheten av der våningshuset til bnr. 1 opprinnelig stod (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 24: Område for matrikelgården Trengereid. Godt ivaretatt våningshus, samt bakkemurer og murte bekkeløp. Veien er del av den gamle gårdsveien som førte ned til Sør fjorden, og som ble brukt som delingsgrense for de to brukene ved utskiftningen (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 25: Område for matrikelgården Trengereid. Stort våningshus i sveitserstil og løe med intakt skifertak. Flotte bakkemurer som terrasserer det bratte landskapet (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Risnes

Figur 26: Det meste av bebyggelsen på Risnes er et resultat av kalkindustrien i området, men noen av bygningene kan relateres til jordbruksaktiviteten før industrien gjorde seg gjeldende (Foto: Bergen Kommune, Blom 2018).

Figur 27: Eldre lemstove på Risnes, trolig fra andre halvdel av 1800-tallet. En av få bygninger som kan kobles til jordbruket på Risnes. Bygningen har i dag ny kledning, vinduer og takteking, samt garasjetilbygg (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 28: Trolig en eldre husmannsplass på Risnes, relatert til jordbruket (Foto: Byantikvaren, Bergen Kommune 2019).

Som bygningstype har jordbruksbygninger som lemstover og grindbygg i seg selv høy antikvarisk verdi. Videre inneholder gårdsstrukturen i undersøkelsesområdet elementer fra både før og etter utskiftningen på 1800-tallet. De gjenværende jordbruksbygningene og tunene er viktige kulturhistoriske faktorer for å forstå områdets tradisjonsrike jordbrukshistorie. Tunene med bebyggelse og strukturer knyttet til gårdsdriften har høy antikvarisk verdi, og bør bevares.

9.2 Industriutbygging

Trengereid Fabrikker (1895–1999) var en av de store norske produsentene av lisser, band, snorer og strikk. Fabrikken produserte alt fra isolasjonsband og etiketter, til BH-stropper og seler. Trengereid leverte øg halvfabrikat til andre bransjer: fra linning og etiketter i konfeksjon til vikleband i elektroindustrien. Bedriften hadde et bredt produktspekter, der Jotun isolasjonsbånd, Bjørn seler og sokkeholdere Gratie korsettstropper var blant de mest kjente merkevarene.

Figur 29: Skolisseprøve fra Trengereid fabrikker (Foto: Bergen Byarkiv, A-2937/industrimuseum.no).

Figur 31: Bilde av Trengereid fabrikker trolig fra mellom 1900-1903. På bildet sees den første fabrikkbygningen som opprinnelig var en sjøbod som ble hentet fra Bergen. Sjøboden fikk etter hvert et påbygg av tømmer med et mer industripreget uttrykk i form av et shedtak, med takvinduer som skulle lyse opp fabrikklokalene. Senere ble shedtaket videreført til sjøboden. Nærmest i bildet sees murene til «Stenpakkhuset» som stod ferdig i 1907/08. I bakgrunnen sees de to Trengereidsbrukene (Foto: UIB, Billedsamlingen ubb-bs-fol-01101-001).

Industrialiseringen på Trengereid begynte med at Peter Jebsen (grunnleggeren av Arne fabrikker) kjøpte rettighetene til Skulstadelva på Trengereid i 1878. I 1895 etablerte Johan Jebsen bandfabrikken Trængereid Fabrik. Den første fabrikken ble lokalisert i en gammel sjøbod som ble flyttet fra Bergen til Trengereid (sees på figur 31). En ny og mer moderne fabrikkbygning med shedtak ble bygd vegg i vegg med sjøboden i 1898. Senere i 1907/08 ble det såkalte «stenpakkhuset» ferdigstilt etter at grunnmuren hadde stått ferdig en tid.

Utbygginger, ombygginger og forbedringer gav større kapasitet. I 1917 ble kraftstasjonen bygd om til elektrisk drift av fabrikken. Etter utbyggingen i 1952 fikk fabrikken overskudd til å selge elektrisk kraft til Arne fabrikker i Ytre Arna. I starten hadde fabrikken 10 ansatte, noe som økte til 200-300 arbeidere frem til 1950-årene.

Figur 32: Bilde av Trengereid fabrikker fra 1963. På dette bildet er bygningsmassen på sitt største. Den opprinnelige sjøboden har blitt bygd om med shedtak. «Stenpakkhuset» stod ferdig i 1907-08, og ytterligere bygning til høyre for Stenpakkhuset (Foto: UIB, Billedsamlingen ubb-w-f-109412).

Trengereid fabrikker var igjennom mange ombygginger, omlegginger og fusjoner. I 1974 fusjonerte Trengereid fabrikker med Oslo-Baand og Lidsefabrikk, og blir til A/S Cebelle-Trengereid. I 1985 hadde bedriften tre produksjonssteder, fargerier og kraftproduksjon på Trengereid, fletteri i Halden, og administrasjon, hekleri, veveri, etterbehandling, pakking og

produksjon av gavebånd i Bergen. På Trengereid produserte en etter hvert mest teip og kraft fra kraftstasjonen, i tillegg til utleie av industrilokaler og boliger. I 1987 ble driften på Trengereid lagt ned, mens avdelingen på Solheim i Bergen varte frem til 1999.

I 1996 ble det gitt tilatelse til å rive de to eldste fabrikkbygningene på Trengereid. I dag er bare Stenpakkhuset og en mindre fabrikkbygning med bærende konstruksjoner av betong bevert.

Figur 33: I dag er det bare Stenpakkhuset og den sørligste bygningen som står igjen av fabrikken på Trengereid. Lokalene og området rundt blir i dag hovedsakelig benyttet som lager for ymse marin aktivitet (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Arbeiderboliger

I den aller første tiden bodde arbeiderene delvis hos Hausvik, som drev handel på bryggen. Den gang var det to handelsmenn på stedet, en levning etter den tiden da det bodde mange arbeidere som arbeidet med Vossebanen. De første arbeiderboligene fabrikken reiste sees på figur x. I 1895 ble nr. 1 bygget, deretter ble nr. 2 - den nærmest elven bygget, så kom den øverste - nr. 3, og til slutt ble bolig nr. 4 bygget (tolket og nummerert ut fra A/S Trengereid Fabrik 1955). I boligene bodde de ugifte, fire på hvert rom og det var åtte som delte kjøkken. I dag er alle byggene revet bortsett fra bygning nr.3.

Figur 34: Arbeiderboliger som ble reist i forbindelse med driften av Trengereid fabrikker. De tre lengst til venstre (merket 1, 2 og 4) er revet, mens den minste (merket 3) fortsatt står i dag (Foto: UIB, Billedsamlingen, utsnitt av: ubb-w-f-109412).

Figur 35: Skulstadelva renner delvis fritt, og delvis i rør til kraftverket. Elva var essensiell i forbindelse med etableringen av industrien på Trengereid (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 36: Det har vært flere ulike kraftstasjoner ved utløpet av Skulstadelva. Kraftstasjonen drives i dag av BKK (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 37: Damanlegget ved Skulstadvatnet ble oppført i naturstein i 1895, men ble i 1955 påbygd med betong. Vannkraften fra dammen ble brukt til å drive kraftstasjonen ved utløpet til sjøen ved Trengereid fabrikker (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

9.3 Sentrumsdannelse

På Trengereid ble det drevet handel alt i den første anleggsperioden for Vossebanen i 1870-årene, og i tidsrommet 1896 til 1902 ble det etablert tre handelsvirksomheter her. Dette var midt i den andre anleggsperioden, da banen ble omlagt til bredspor. Siden det fantes jernbanestasjon her, fikk stedet derfor visse sentrumsfunksjoner knyttet til jernbaneutbyggingen som ga grunnlag for en, relativt sett, stor varehandel for en kortere periode. De bofaste var både tilreisende fabrikkarbeidere, anleggsfolk og enkelte husholdninger som var knyttet til fast jernbanepersonell. Før etableringen av fabrikken hadde her vært omgangsskole, men i 1895-96 ble det satt opp nytt skolehus. Da Risnes Kalksteinsbrudd A/S ble startet like etter første verdenskrig, ble etterhvert Risnes sammen med Trengereid en sentrumsdannelse for hele Skyggestrand-området. I 1920 bodde det til sammen 220 mennesker i dette området, likevel var det først i 1930 at det kom veiforbindelse mellom Trengereid og Tunes.

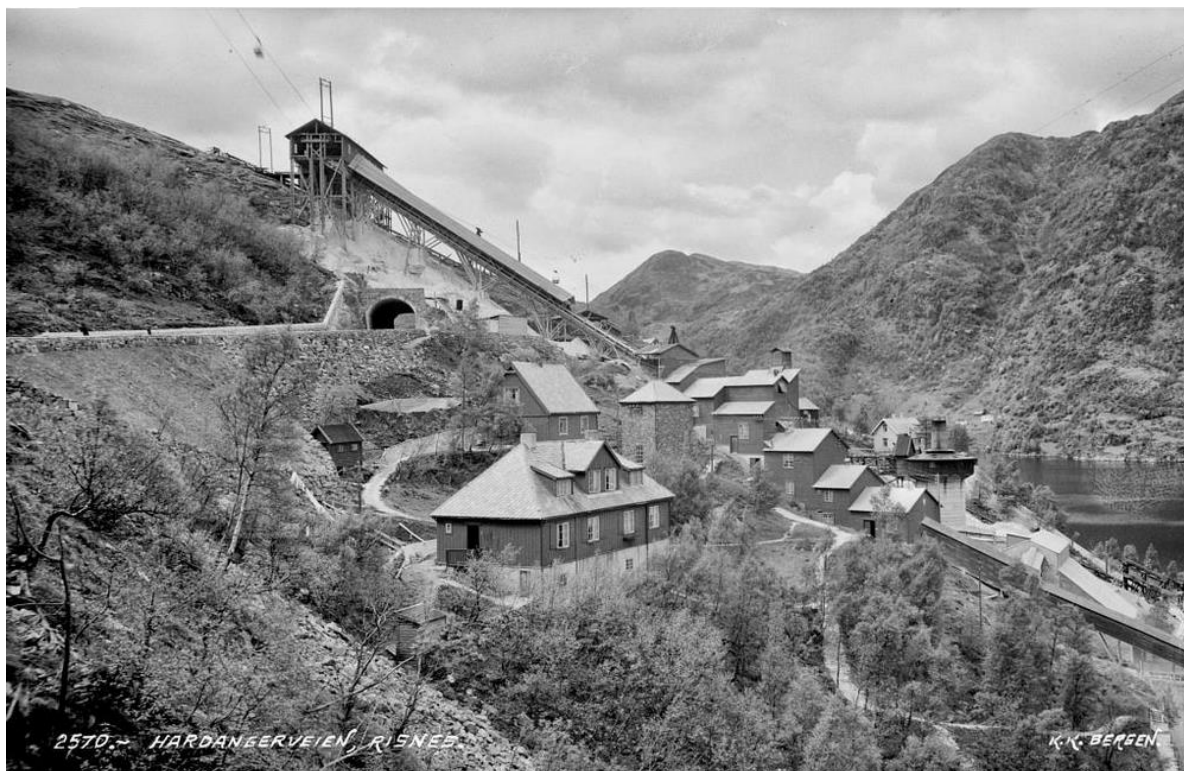
Figur 38: Med utbyggingen av jernbanen og den påfølgende industrien kom det til en ny form for bebyggelse på Trengereid. En tettere og mer urban trehusbebyggelse med boliger og butikker etablerte seg. På grunn av kraftstasjonen ble dette en av de første lokalsamfunnene med innlagt strøm (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 39: Topografien på Trengereid gjorde det nødvendig å utnytte de tomtene som var mulig å bygge på. Trengereidbrekka 41 ble bygd på med en etasje for å utnytte eiendommen best mulig. Deler av bygningen er trolig fra andre halvdel av 1800-tallet (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

9.4 Gruvedrift og kalkverk

Et selskap med P. G. Rieber & Søn som hovedaksjonær hadde i 1914 sikret seg eiendomsrett og konsesjon på utvinning av kalk på Risnes. Risnes Kalksteinsbrudd A/S ble så skipet like etter den første verdenskrigen, og utvinning kom i gang fra 1920. Bedriften ble fra 1930 videreført under navnet Risneskalk A/S av Brynjolf Pedersen, tidligere medarbeider hos P. G. Rieber & Søn. I årene som fulgte utviklet bedriften seg positivt og ble en av Nordens største leverandører av industri- og bygningskalk.

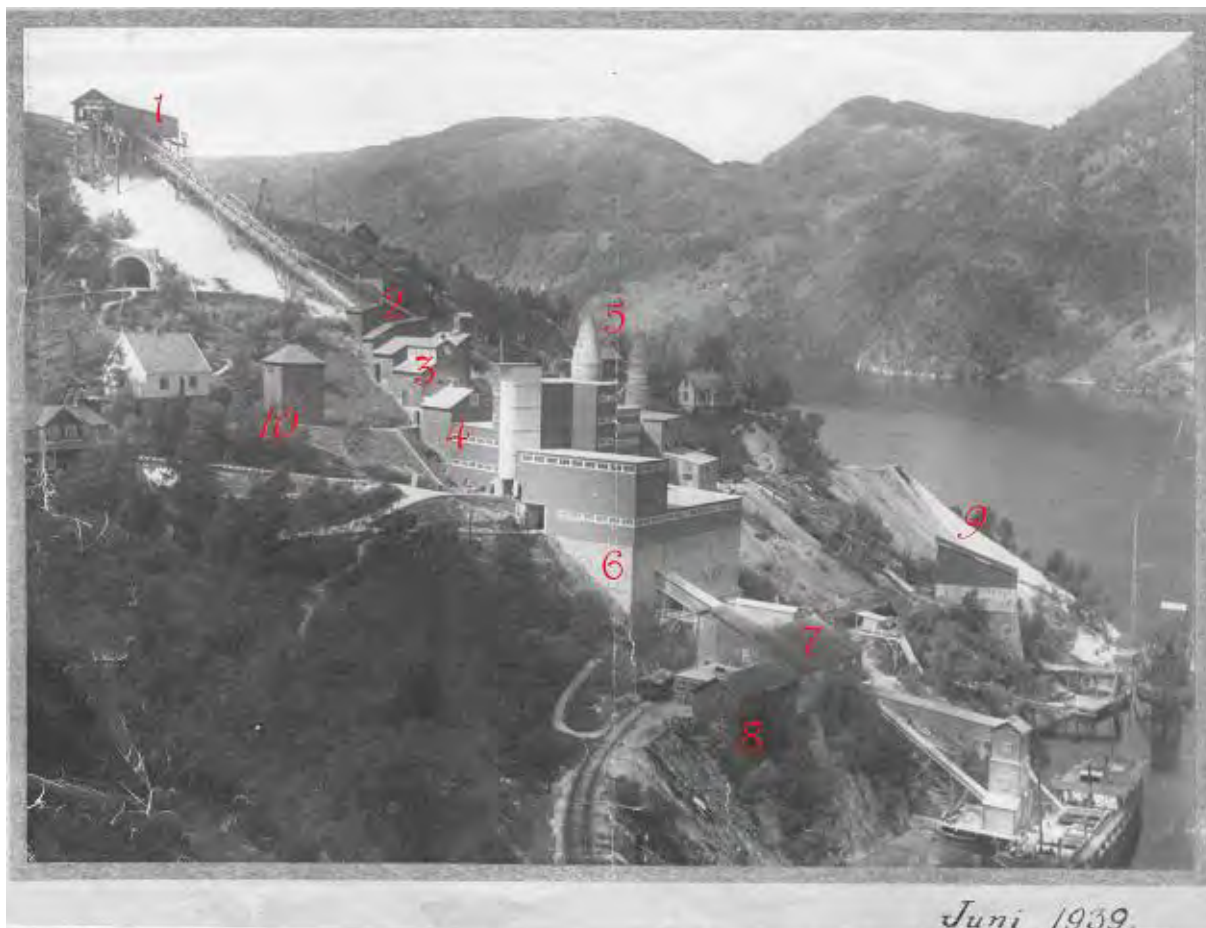
Figur 40: Risneskalk A/S slik anlegget fremstod i begynnelsen av 30-årene. Bildet er fra mellom 1930-1932. Senere skulle anlegget bli betydelig ombygd. Det store boligbygget i forkant er revet, men den mindre boligen i bakkant står fortsatt i dag (Foto: UIB, Billedsamlingen, ubb-kk-pk-2570).

I 1961 ble anlegget herjet av en voldsom brann som ødela store deler av maskinparken. Dette førte til at selskapet gikk konkurs. Likevel ble det mulig å få produksjonen i gang i igjen med nye aksjonærer og økonomisk støtte fra Haus kommune. I 1963 startet så produksjonen på nytt under navnet Risnes Kalkverk A/S. Utvinningen av kalk på Risnes holdt fram til 1986.

Kalkverket ga på det meste arbeid til ca. 70 mann i selve verket og i gruvegangene, og rundt gruverdriften etablerte det seg et industrisamfunn der det før kalkdriften bare hadde vært gårdsdrift med heller lav avkastning. I starten ble arbeiderene innlosjert i brakker, men etter hvert ble det bygd permanente boliger. Etter at kalkverket ble etablert har samtlige hus hatt en eller annen tilknytning til Risneskalk.

Gruvegangene var opp mot 200m lange, opplyst av karbidlamper. Kalkstein ble fraktet ut på skinnegående vogner, for så å bli fraktet med taubane ned til selve kalkverket, som lå i skråningen ned mot sjøen. På veien ned mot sjøen ble kalksteinen ført gjennom ulike stadier av foredlingen av kalk, som endte med at kalken ble fraktet om bord på båter nede ved Sørfjorden.

Figur 41: Foto av kalkverket slik det så ut i 1939. **Bilde, nummerering, og forklaring er hentet fra nettsiden www.geocaching.com.** Bildet viser hvordan verket utnyttet tyngdekraften ved at kalkstein ble fraktet ut av gruvene med taubane til nr.1. Så ført videre til knuseanlegget merket nr.2, der det var store metalltromler. En av tromlene står ennå i dag (figur 44). Kalksteinen ble så sortert ved nr. 3, slik at bare kalkstein ble transportert inn i møllene nr.4 som malte opp kalken. Noe av kalken gikk videre til brenning ved nr.5, mens resten ble fraktet til mellomagring ved nr.6. Pakkeanlegget ligger ved nr.7, som er den eneste stående bygningen i dag (figur 43). Anlegget hadde egen smie for reparasjoner og produksjon av utstyr og maskiner ved nr.8. Det krevdes mye kull for å brenne kalken, kullet ble lagret ved nr. 9. Anlegget hadde tilgang til strøm via trafo ved nr. 10 (Kilde: https://www.geocaching.com/geocache/GC4N0RW_risnes-kalkverk?guid=8747c4b0-c29e-4ad9-b09b-53efd4836ccd).

Figur 42: På tross av at kalkverket ble revet etter nedleggelsen, er det mange spor igjen i området. Det er fullt mulig å følge sporene etter aktiviteten fra kaiene ved fjorden og opp til der taubanen kom ned fra fjellet (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 43: Den største av ruinene etter kalkverket er restene etter bygningen der pakkingen ble utført. Dette er en bygning reist av teglstein og betong (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

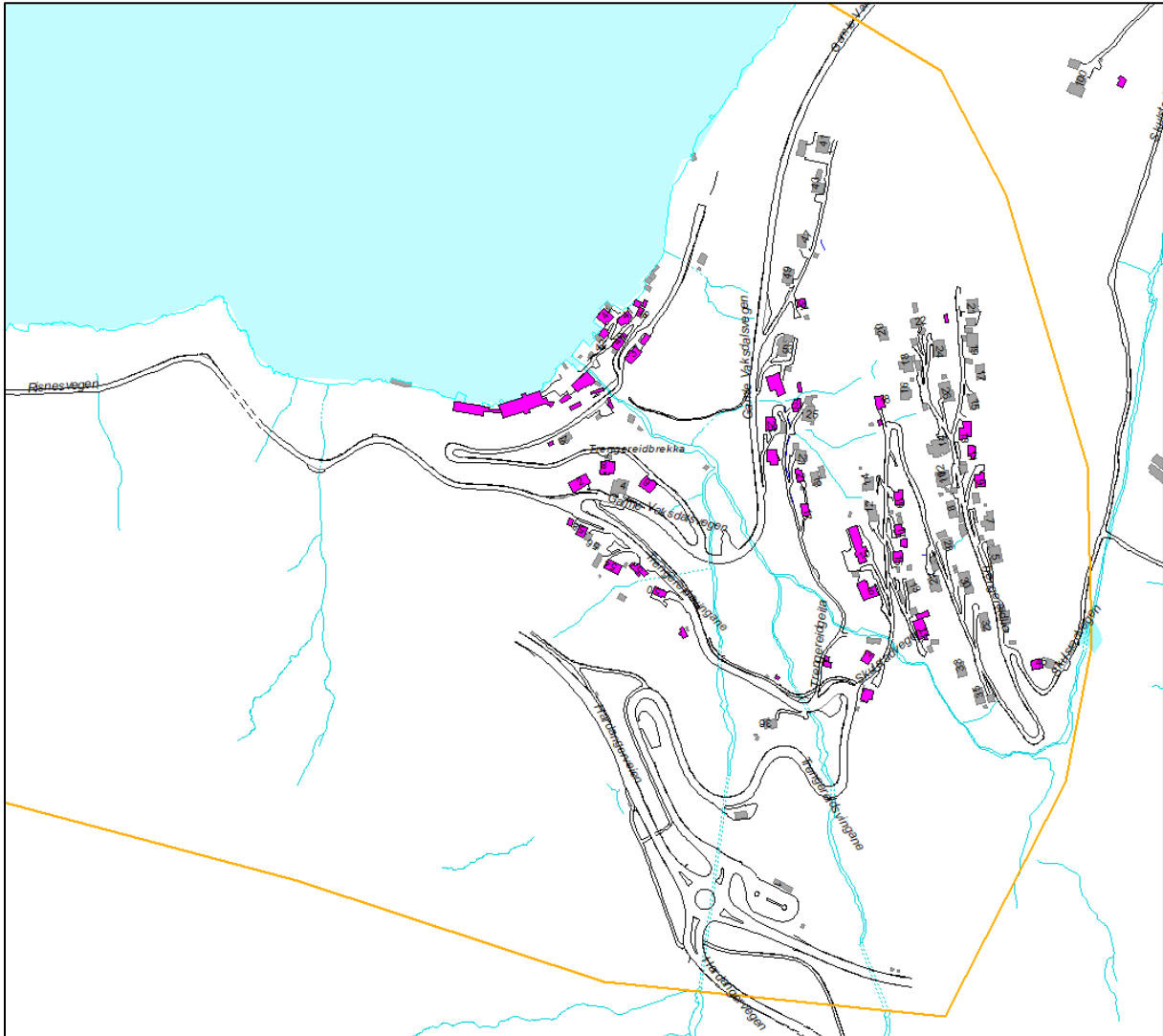
Figur 44: En av tromlene som stod for knusingen av kalken på veien nedover i anlegget (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Restene etter kalkverket på Risnes forteller om en aktivitet som fikk store konsekvenser for nærområdet, og som tilførte det norske markedet, og i en periode også det svenske, en vesentlig andel kalk. Anlegget på Risnes er den eneste formen for stortilt gruvedrift i Bergen. Sporene etter kalkverket, gruvegangene og bygningene på Risnes er viktige kulturminner som bør ivaretas for fremtiden.

9.5 Boligutbygging

Boligutbyggingen i undersøkelsesområdet kan grovt sett deles inn i to grupper. Den gamle jordbruksrelaterte bebyggelsen fra tiden før etableringen av Vossebanen, og bebyggelsen etter Vossebanen som er knyttet opp til jernbanen, industri og gruvedrift.

Trengereid

Figur 45: Bygninger farget rosa er eldre enn 1951, og er hovedsakelig bygninger relatert til jernbane og industri. Noe er jordbruksbebyggelse. De grå bygningene er hovedsakelig i østre del av Trengereid og er nyere boligbebyggelse i form av eneboliger (Figur: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

Figur 46: Bebyggelsen på Trengereid er varierende, og mange hus er ombygd og påbygd. De fleste bygningene på Trengereid kan på en eller annen måte knyttes til industrien eller jernbanen. Dessverre er de eldste dedikerte arbeiderboligene borte. Bildet er tatt mot sør og viser også hvordan veiene Trengereidbrekka, Gamle Vaksdalsvegen og Trengereidsvingane sakser seg oppover i terrenget (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 47: Foto mot øst som viser deler av byggefeltet i retning Skulstad. De eldste bygningene er stort sett reist nederst, mens boligene oppover i feltet er fra 1950-årene og nyere (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 48: Trengereidbrekka 6, uvisst nøyaktig byggeår, men trolig fra første halvdel av 1900-tallet. Karakteristisk høyde, med kjeller, to fulle etasjer, samt stor loftsetasje (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 49: Trengereidbrekka 8, uvisst nøyaktig byggeår, men trolig fra første halvdel av 1900-tallet. Høy bygning for å utnytte det knappe byggearealet i skråningen (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 50: Trengereidbrekka 40, uvisst nøyaktig byggeår, men er trolig fra tidlig på 1900-tallet (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

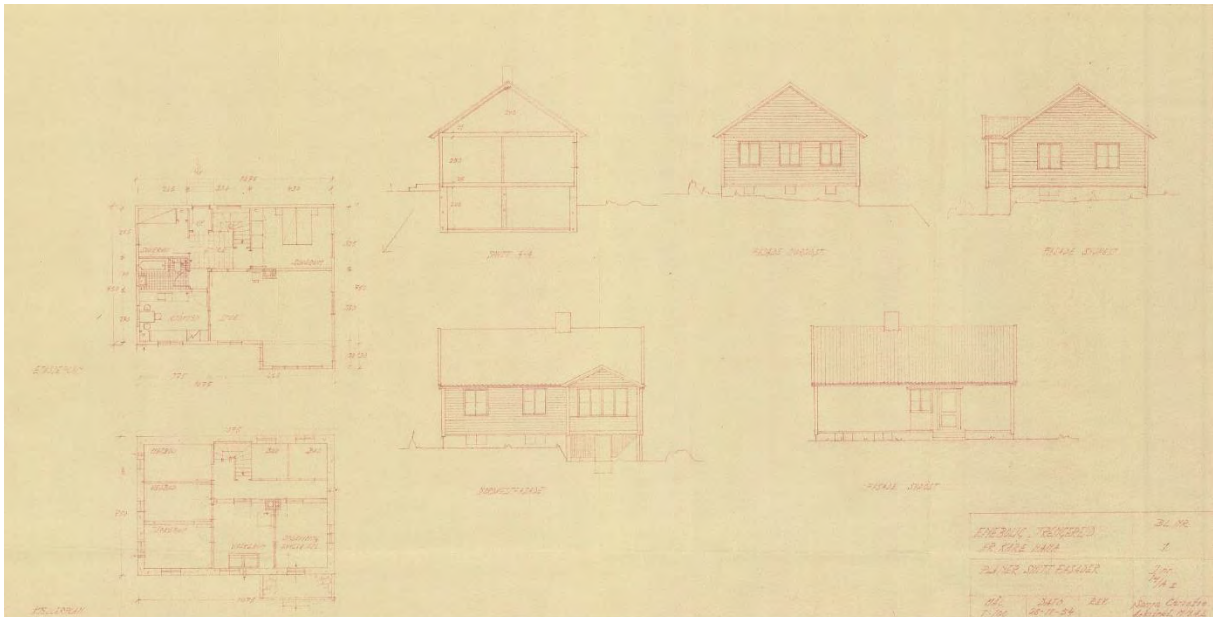

Figur 51: Trengereidbrekka 39, trolig bolig eller næringslokale fra tidlig på 1900-tallet (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Det meste av eneboliger på Trengereid har kommet til fra 1950-årene. Dette kan sees i sammenheng med etableringen av Den Norske Stats Husbank i 1946. De såkalte Husbankhusene er preget av enkel og funksjonell oppbygning. På Trengereid kan dette blant annet eksemplifiseres ved Trengereidsvingane 36 og Skulstadvegen 13. Dette er to like bygninger tegnet av arkitekt Sonja Christie.

Figur 52: Eneboliger tegnet av arkitekt Sonja Christie. Til venstre Trengereidsvingane 36, til høyre Skulstadvegen 13. Byggene er reist i 1954 (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

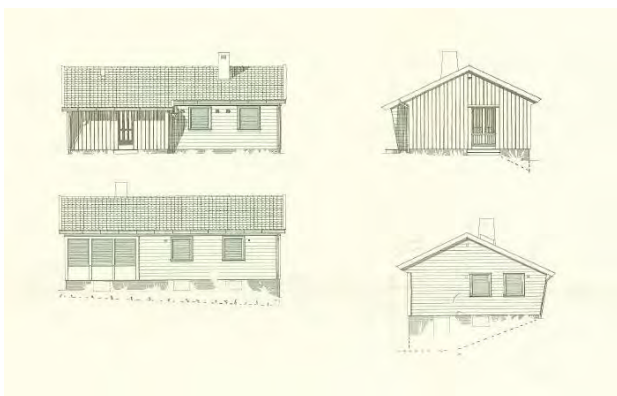

Figur 53: Tegninger fra Bergen kommunes byggesaksarkiv, som viser planen for Trengereidsvingane 36, tegnet av Sonja Christie (Figur: Bergen kommune, BRA-arkiv).

En annen variant av såkalte husbankhus er Rødlandshus. Det ble reist flere klassiske rødlandshus på Trengereid, et eksempel på dette er Gamle Vaksdalsvegen 19 fra 1960.

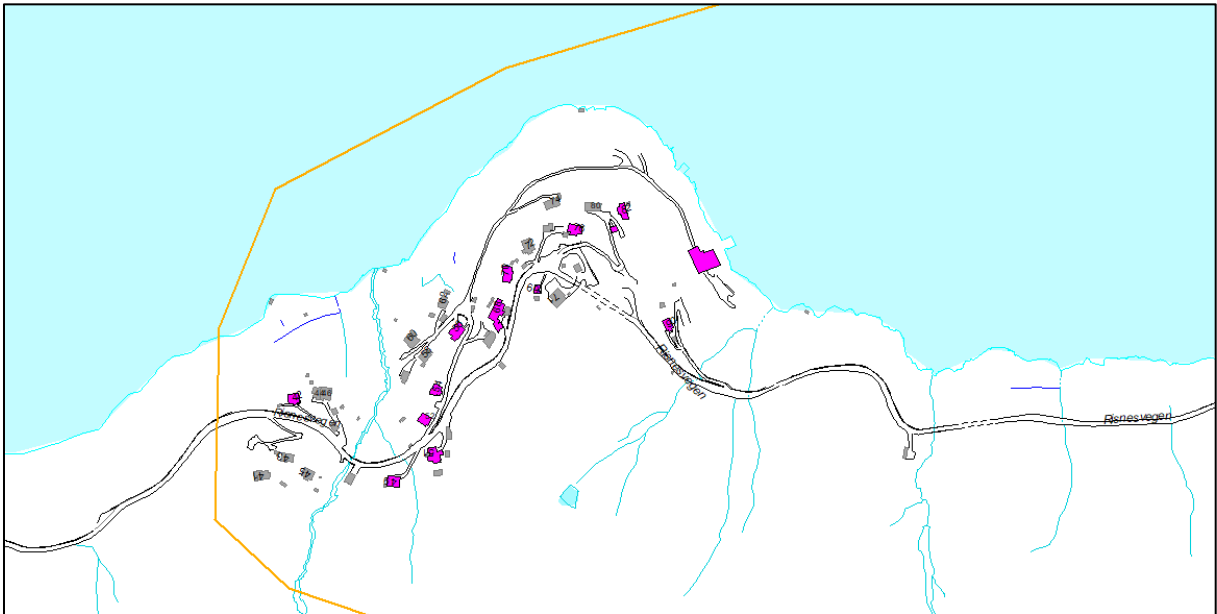

Figur 54: Rødlandshus i Gamle Vaksdalsvegen 19, fra 1960 (Foto: Google street view).

Figur 55: Tegninger fra Bergen kommunes byggesaksarkiv, som viser planen for Gamle Vaksdalsvegen 19 (Figur: Bergen kommune, BRA-arkiv).

Risnes

Figur 56: Bygninger farget rosa er eldre enn 1951. Et fåtall av bygningene på Risnes er relatert til jordbruk. De fleste bygningene er en direkte konsekvens av gruvedriften. Enkelte større boligbygg – trolig arbeiderboliger – ble revet etter at virksomheten ble lagt ned (Figur: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

Figur 57: Flyfoto over sentrale deler av Risnes fra 1963. Den store toetasjes bygningen med valmtak og ark på midten av bildet står fortsatt i dag (Risnesvegen 68), men er betydelig ombygd. Den store oransje bygningen til venstre på bildet er revet, og var trolig en arbeiderbolig knyttet til Risnes kalk (Foto: UIB, Billedsamlingen, UBB-W-F-109410).

Figur 58: Risnesvegen 54. Flere av boligene er forholdsvis små, men har gode materielle kvaliteter som skifertak. Bygningen er noe eldre enn 1950 (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 59: Risnesvegen 52 med svært endret fasade, men med intakt skifertak. Bygningen er noe eldre enn 1950 (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 60: I likhet med Trengereid er bebyggelsen på Risnes plassert i skråningene fra fjorden og oppover fjellsiden (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 61: Risnesvegen 68 er en av de større gjenværende bygningene på Risnes. Den er svært ombygd sammenliknet med gamle foto (Foto: Byantikvaren, Bergen kommune 2019).

Figur 62: Risnesvegen 51, fra første halvdel av 1900-tallet. Bygningen har fått flere påbygg, men har intakt skifertak (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

9.6 Lag, forsamlingshus og skole

Trengereid skole er en kommunal barneskole fra 1896 (Bygd i 1895, flytta og påbygd i 1917). Skolen ble utvidet i 1949 og i 1984. I januar 2014 fikk skolen en egen barnehage i det gamle rehabiliterte menighetshuset «Trengereid kapell».

Figur 63: Trengereid skole med den eldste delen fra 1895 til høyre i bildet (Foto: Wikipedia, https://no.wikipedia.org/wiki/Trengereid_skule#/media/Fil:Trengereid_skule.JPG)

Trengereid kapell er en bygning fra 1963, som opprinnelig ble reist som bedehus og vigslet til kirkelig bruk i 1967. Bygningen er i dag avvigslet, og benyttes som oppveksttun.

Figur 64: Trengereid kapell fra 1963 slik det så ut i sin originale form, med klokketårn. Bygningen er nylig renoverert i forbindelse med at bygningen ble tatt i bruk som barnehage (Foto: Thor Muri: <http://www.disnorge.no/ho/kirker/Bergen/Arna/side/trengereid.htm>).

Figur 65: Oversiktsbilde av Trengereid skole og kapellet som nå er tatt i bruk som barnehage. Det er gjort en del fasadeendringer i form av utskiftning av dører og vinduer på kapellet, som nå har blitt malt grønt. Klokketårnet er fjernet (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

Forsamlingshuset på Trengereid ble reist som et ungdomshus i mellomkrigstiden. Det er en trebygning reist på en svært høy sokkel av betong og teglstein. Under okkupasjonen ble bygningen rekvirert av tyskerne.

Figur 66: Forsamlingshuset på Trengereid ble reist som ungdomshus like før andre verdenskrig. Bygningen ble beslaglagt av tyskerne i 1940. Bygningen er fotografert fra nedsiden (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

Figur 67: Trengereid forsamlingshus fotografert fra Risnesvegen. Bygningen har nylig fått nytt tak. Opprinnelig hadde bygningen skifertak og to store piper (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

10 Krigsminner

I undersøkelsesområdet er det registrert flere krigsminner fra andre verdenskrig. Krigsminner er fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon. Holdningene til krigsminner etter andre verdenskrig har endret seg. Tilnærmingen har svingt fra bevisst fortielse og fjerning av spor fra denne vanskelige tiden like etter krigen, til pragmatisk gjenbruk av bygninger og et etter hvert et erkjent ønske om bevaring.

I dag er det en erkjennelse at bevaring og dokumentasjon av fysiske spor fra krigsårener er viktige bidrag til at krigsårene ikke forsvinner fra vår kollektive hukommelse.

I Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden er det registrert et krigsminne omtalt som «Støttepunkt Trengereid» (Id. 212719). Krigsminnet er lokalisert mellom Trengereidbrekka og langs Risnesveien. Bakgrunnen for lokaliseringen er at Trengereid var et strategisk område med vei og jernbanesenter. Fra støttepunktet hadde man full kontroll over både vei, jernbane, og deler av Sørfjorden. I april 1940 ble Trengereid et viktig oppmarsj/samlingspunkt for tyskernes offensiv mot Voss, både langs jernbanen, Sørfjorden og langs Hardangerveien.

Første del av krigsminnet ligger midt i hårnålsvingen ved Trengereid stasjon, og er et tunnelanlegg. Tunnelanlegget er sprengt ut i vinkel, hvor hver del er ca. 15 – 20 meter lang. Delen som vender mot vest er delvis skilt fra delen mot nord med en betongvegg, og her er vegger og tak innstøpt i betong. En liten åpning vender ut mot vest.

Figur 68: Innslaget til tunnelanlegg like ved Trengereidsbrekka (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

Figur 69: Inne i tunnelen ved Trengereidsbrekka, utgang mot Sørffjorden (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

Figur 70: Gangveg langs fjellsiden ut mot Sørffjorden fra Trengereidsbrekka til Risnesvegen (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

Ca. 8 - 10 meter NV av tunnelinnslaget fører en delvis overgrodd vei/sti opp mot Risnesveien. Trolig er veien/ stien bygd som forbindelsesvei innen støttepunktet. Ca. midtveis langs stien ser man et lite, og tydelig uferdig tunnelinnslag i den bratte skråningen ned mot Osterfjorden. På toppen av stien, rett ved Risnesveien, finnes en åpen skytestilling. Den er bygd i tørrmurt naturstein og er delvis rast sammen. Fra stillingen er det sprengt ut en ca. 30 meter lang løpegrav i retning vest. Løpegraven ender i en betongstøpt maskingeværstilling av typen ringstand. Både løpegrav og skytestilling er delvis overgrodd, men i relativt god stand. I enden av, og på toppen av forbindelsesveien til Risnesveien, finnes et lite, steinmurt platå som trolig har vært standplass for en kanon. Vis a vis denne finnes et midtre tunnelinnslag for et større fjellanlegg. Anlegget er todelt, den ene delen er en ca. 50 meter lang tunnel i retning øst. Dette er en forbindelsestunnel fram til en betongstøpt maskingeværstilling av typen ringstand, som finnes i veikanten på motsatt side av det øvre tunnelinnslaget. Ringstanden er så godt som helt overgrodd.

Figur 71: Overgrodde rester etter en tørrmurt skyttestilling langs gangveien fra Trengereidsbrekka til Risnesvegen (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

Figur 72: Delvis tildekket tunnelinnslag langs Risnesvegen (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

Den andre delen av anlegget er vesentlig større enn forbindelsestunnelen, både i høyde, bredde og lengde. Antatt høyde er ca. 6 meter, bredde ca. 10 meter og lengde ca. 90 meter, via to vinkler. Anlegget ender i en åpning til Risnesveien, ved en elv/bekk med lokalt navn Skallebekken. Åpningen er gjenfylt, men litt sør for åpningen finnes nok en betongstøpt maskingeværstilling av typen ringstand.

Denne delen av fjellanleggets funksjon er ukjent, men kan ha vært planlagt som forlegning. Anlegget bærer preg av å være uferdig, men det har vært innlagt strøm og rester av kabler og innfestninger finnes fortsatt. Deler av anlegget er delvis sperret av kassert anleggsutstyr, men sannsynligvis er dette utstyr som ikke har vært brukt under byggingen av anlegget. Krigsminnet omfatter ca. 10 objekter, innenfor et område på ca. 60 x 160 meter.

Se for mer informasjon og bilder:

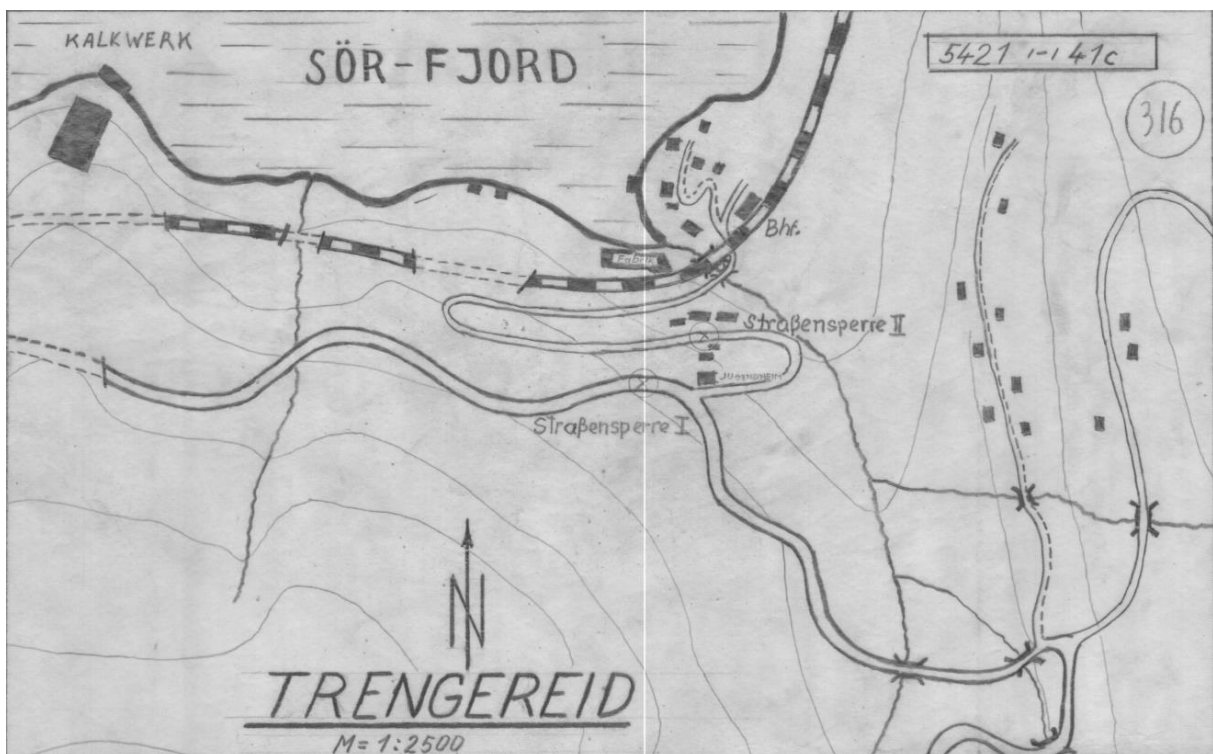
<https://www.kulturminnesok.no/minne/?queryString=https%3A%2F%2Fdata.kulturminne.no%2Faskeladden%2Flokaltet%2F212719>

Figur 73: Krigsminnene på Trengereid er avmerket i Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden med id.: 212719 (Figur: Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden).

Figur 74: Oversiktsbilde fra Trengereid som viser området hvor krigsminnene er registrert (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

Figur 75: Tysk kart fra krigen som viser hvor det var etablert veisperringar i Risnesvegen og i Trengereidsbrekka (Figur: Bergen kommune).

Figur 76: Trolig rest etter tysk anlegg langs Søre Skulstad. Stilling av betong, samt en steinkonstruksjon i krattet i bakkant av bildet. Denne er ikke registrert inn i Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden (Foto: Bergen kommune, Byantikvaren 2019).

12 Kilder

Bergen byleksikon. Nettressurs: <http://www.bergenbyarkiv.no>, Bergen byarkiv.

Mål og Miljø, Årsskrift for Arna. Utgjeve av Arna Mållag. 10. årgang. 1985 (Boge, Dag Anton: Sytti år med Risneskalk)

Mål og Miljø, Kultur- og lokalhistorisk årsskrift frå Arna mållag og Arna sogelag. 40. årgang. 2015 (Herfindal, Terje: Risneskalk – eit monument over ei svunnen tid)

A/S Trengereid Fabrik – A/S Trengereid fabrikk, 60 år. Bergen 1955.

Norske gardsbruk, Hordaland Fylke II, Mid- og Nordhordland, Band I.

Andersen, Randi 1999: Arna bygdebok, band 1, Frå dei eldste tider til 1840. Alma Mater forlag AS.

Angell, Svein Ivar 2004: Arna bygdebok, band 2, Bygd nær byen 1840-1972. Vigmostad & Bjørke AS.

Bergen kommune, Byantikvaren 2006: Kulturminneutredning for Gamle Vossebanen.

Verneplan for jernbanebygninger 1993

Nasjonal verneplan for kulturminner i jernbanen (høringsutgave 23.03.2004)

Landsverneplan for jernbanen (høringsutkast 15. sept. 2016)

Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase.

Byantikvarens arkiv.

BRA-arkiv, Bergen kommune.

Billedsamlingen, Marcus, UIB,

Google street view.

Skråfoto, historiske flyfoto, historiske kart i Arcview Visit og VISGI, Bergen kommune.

Nettressurs: www.blomwebviewer.com

13 Kartvedlegg

Kart 1: Ferdselsårer og kommunikasjon

Kart 2: Bevarte bygninger fra før 1951.

Kulturminnegrunnlag

Trengereid og Risnes

Reguleringsplan E16 og Vossebanen,
Arna - Stanghelle, planid. NO20173.

BERGEN
KOMMUNE

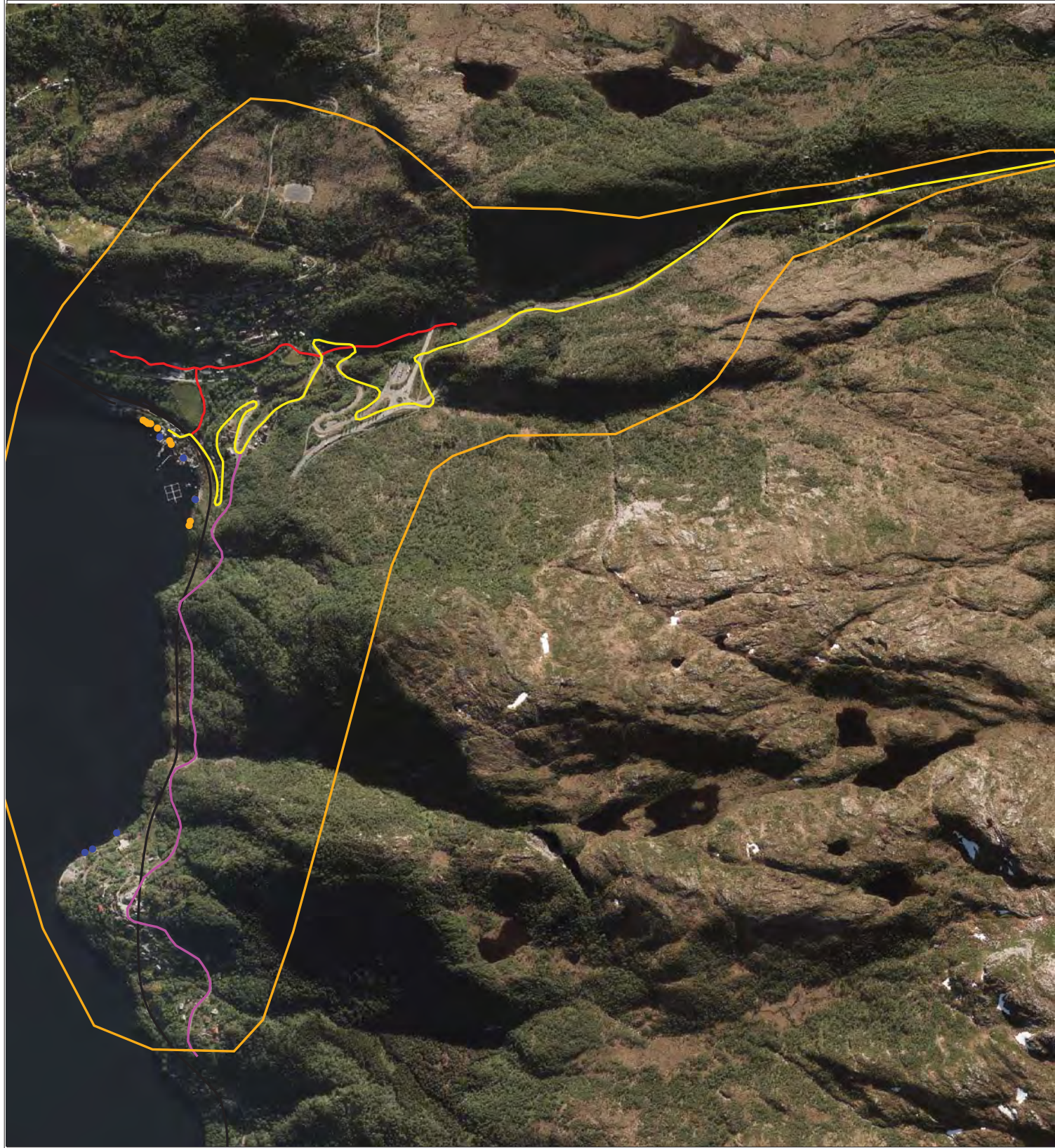
Byantikvaren, september 2019

Kart 1: Ferdselsårer og kommunikasjon

	Plangrense
	Gamle gårdsveien gjennom tunet, og veien fra tunet til nøstet.
	Veien bygget i forbindelse med utbyggingen av Vossebanen, som stod ferdig i 1883. Strekningen gjennom Trengereiddal ble bygd i 1907.
	Veien mellom Trengereid og Tunes, som ble bygd i mellomkrigstiden.
	Vossebanen
	Kaier
	Nøst

Ortofoto 2016

 1:9000

Kulturminnegrunnlag

Trengereid og Risnes

Reguleringsplan E16 og Vossebanen,
Arna - Stanghelle, planid. NO20173.

BERGEN
KOMMUNE

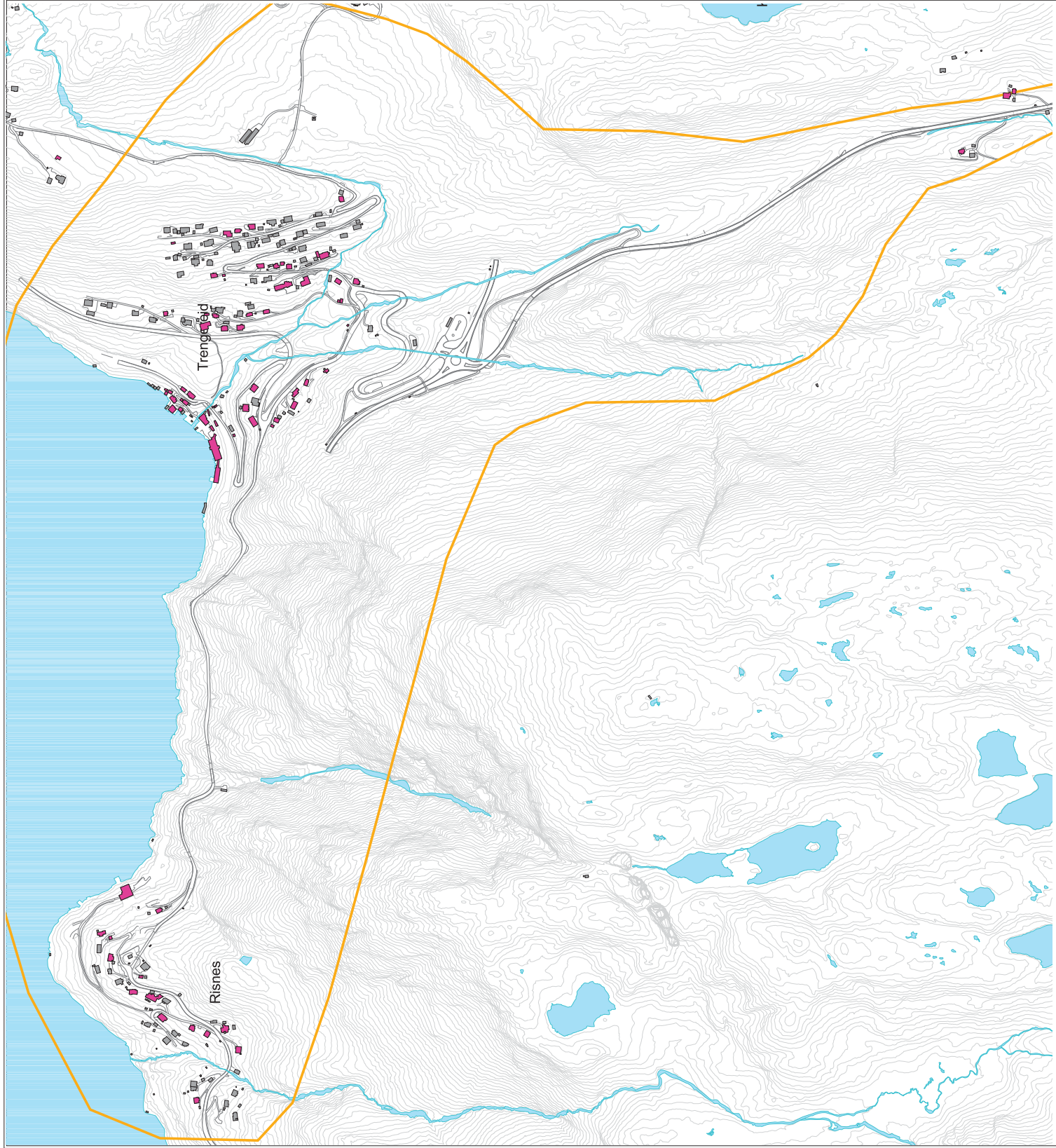
Byantikvaren, september 2019

Kart 2: Bevarte bygninger fra før 1951

- Plangrense
- Bygninger eldre enn 1951
- Bygninger yngre enn 1951

Ortofoto 2016

1:7500

BERGEN KOMMUNE